

MÂVERÂÜNNEHİR FAKİHLERİNDEN el-USRÛŞENÎ

Yrd. Doç. Dr. Halit ÜNAL

GİRİŞ :

Özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir (1), ilk Müslüman Türk Devleti Karahanlıların siyasi hakimiyeti altında, İslâmî ilimlerde altın çağını yaşamıştır.

İslâmî ilimlerdeki bu ilerleme ve gelişmenin sebebini - idare ile ulemâ arasındaki bazı ihtilaflar bir tarafa bırakılırsa - devrin siyasi iktidarlarının ilme ve âlimlere verdiği değerde aramak gerekir (2). Gerçekten de «Karahanlıların devlet reisleri İslâm Dinine bağlı olmuşlar ve fakihlerle iyi geçinmişlerdir» (3).

Müverâünnehrin, Buhârâ, Semerkand gibi büyük şehirleriyle, Fergâna, Şâş, Ustrûşene gibi geniş yerleşim merkezleri ilmin gelişmesine müsait bu hoşgörü ortamı içinde, şöhretleri zamanımıza kadar gelen güçlü ilim otoriteleri yetiştirmiştir. İlmî kişiliğini inceleyeceğimiz Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-USRÛŞENÎ (4) de bunlardan birisidir. Yapılan bir ilmî çalışmada bu yüzyıllara ait 177 İslâm Hukukçusunun biyografisi verilmektedir (5).

1. «Nehrin ötesi» manasına gelen bu kelime Ceyhun nehrinin kuzeyinde bulunan ülkelerle verilen genel isimdir. Başlıca merkezleri : Fergâna, Şûr, Ustrûşene, Buhara, Semerkand ve Şâş'dır.
2. Barthold, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, hazırlayan : Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s. 388.
3. Kavakçı, Yusuf Ziya, XI ve XII. asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâ al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara, 1976 s. 3.
4. Ustrûşenî kelimesinin «Ustrûşeni» şeklinde okunuşu da vardır. Hatta bu okunuş, müellifin kendi kitaplarında geçtiği için, daha yaygındır. Fakat Ustrûşenî şeklinin daha doğru olduğu kaydediliyor ki biz de çalışmamızda bunu tercih ettik. (Kırş. Mu'cemü'l-Büldan, I, 177; el-Fevâid, s. 58). Bu kelimenin, genellikle Oryantalistlerin kullandığı üçüncü bir okunuşu daha vardır : Ustrûşenî. (Kırş. Barthold, Türkistan, Terc. Hakkı Dursun Yıldız, s. 214).

632/1234 de ölen el-USRÜŞENÎ önemli bir fakih olmasına ve ilmi kişiliğini —tahminimize göre— XII. yüzyılın sonuna doğru kazanmasına rağmen (6), XIII. yüzyıl fakihleri arasında mütalaa edildiğinden adigeçen esere alınmamıştır.

Biz bu çalışmamızda, devrin önemli bir fıkıh âlimi olarak gördüğümüz, fakat tabakat kitaplarındaki kısa bilgilerin dışında hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında geniş bilgiye rastlayamadığımız el-USRÜŞENÎ'yi tanıtmaya çalışacağız.

HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ :

Vefat tarihi 632/1234 olarak verilen Ebu'l-Feth Mecdüddîn Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-USRÜŞENÎ'nin doğum tarihi kaynaklarımızda zikredilmiyor. Ancak el-Fevâid onun babasından ve el-Hidâye müellifi Ebu Bekir b. Ali el-Merginânî'den fıkıh tahsili yaptığını kaydediyor. Merginânî 593/1196'da öldüğüne göre el-USRÜŞENÎ'nin 580 H. den önce doğduğu tahmin edilebilir.

Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Uşrüşeni'nin ilmi kudreti için Laknevî şöyle diyor : «O babasının tabakasında idi, hatta onu bile geçmişti. Kendi asrında müçtehitlerden idi» (7).

HOCALARI :

Hanefî fıkıh ekolünü Ebû Hanife (Rh.) den itibaren Hoca - Talebe silsilesi içinde bize kadar taşıyan güçlü fakihler yetişmiştir. Bu fakihler içinde özellikle Hoca mevkiinde olanlar ve Mâverâünnehir bölgesinde yetişenler, bize intikal eden geniş fıkıh külliyyatını anlamamız bakımından çok önemlidir. Çünkü hanefî fıkıh eserlerinin en hacimlileri ve sayıca önemli bir miktarı Mâverâünnehir bölgesi fakihlerine aittir.

Biz örnek olarak bu «Hoca» lardan üç tanesini seçip Uşrüşeni ile olan münasebetini şema halinde göstererek O'nun ilmi otoritesini ortaya koymaya çalışacağız.

5. A.g.e., Kavakçı eserinde el-Uşrüşeni nisbesiyle anılan dört fıkıhçı tanıtıyor ki bunlar şunlardır :

1 — al-Uşrüşani Abû Ca'far Muhammad (öl. 404/1013)» s. 162.

2 — «al-Uşrüşani Abû Nasr Muhammad (433/1041 - 519/1125)» s. 214.

3 — «al-Uşrüşani Abû Ca'far Muhammad (öl. 470/1077)» s. 182.

4 — Uşrüşani Mahmud» (incelediğimiz müellifin babası) s. 271.

6. Çünkü O, 593/1196 de ölen el-Merginani'nin öğrencisidir.

7. Laknevî, a.g.e., s. 200.

- 1 — Neseîî, Ebu Hafs Ömer (461 - 1069 - ?)
Ali b. Bekr el-Merginânî (593 - 1197)
Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî
Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî
- 2 — Sadr-ı Şehîd Hüsâmeddîn Ömer (483 - 1090/536 - 1141)
Ali b. Bekr el-Merginânî
Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî
Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî
- 3 — Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed es-Semerkindî
(539 - 1144)
Ebû Bekr el-Kâsânî (587 - 1191)
Muhammed b. Hüseyin b. Nasr b. Abdülazîz el-Bendnîcî
(v. 545 - 1150 den sonra)
Ali b. Bekr el-Merginânî
Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî
Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-Usrûşenî (8).

Her üç şemada da ismi geçen Ali b. Bekr el-Merginânî, meşhur fıkıh kitabı el-Hidâye'nin müellifidir ve hem Usrûşenî'nin hem de babasının hocasıdır. İkinci şemadaki Sadr-ı Şehid, Usrûşenî'nin amcasıdır. Babası ve amcası hocaları arasında zikredildiğine göre; «Usrûşenî, fakihler yetiştiren bir aileye mensuptur» denebilir. Üçüncü şemadaki ikinci şahıs, Ebû Bekr el-Kâsânî, de, «Bedâiyü's-sanâiyi» ismiyle ün kazanan fıkıh kitabının müellifidir ve Usrûşenî'nin hoca silsilesi arasında yer almaktadır. Böylece Usrûşenî'nin, Hanefî mezhebinin güçlü temsilcileri olan Mâverâünnehir bölgesi «Hoca» larının elinde yetişen bir fakih olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır.

ESERLERİ :

Brockelmann ve diğer kaynaklar Usrûşenî'nin şu dört eserini kaydediyorlar :

- 1 — el-Fusûl fi'l-Muâmelat (Fusûl-i Usrûşenî)
- 2 — Câmî'u ahkâmî's-Sığâr (Câmî'u's-Sığâr)
- 3 — el-Fetâvâ (Fetâvâ'l-Usrûşenî)
- 4 — Kurratu'l-Ayneyn fi İslâh'd-Dâreyn.

8. Kavakçı, a.g.e. bk. ilgili şahısların biyografileri.

Bu eserlerin hepsi de bize kadar gelmiştir. Bildiğimiz kadarıyla sadece Cami'u ahkâmi's-Sığâr basılmıştır (9). Diğerleri yazmadır. Şimdi bu eserleri kısaca tanıtalım :

el-Fusûl fi'l-Muâmelat : «Fusûl-i Ustrûşanî» veya sadece «el-Fusûl» diye de adlandırılan bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesinin değişik bölümlerinde 21 nüshasını, Atıf Efendi ve Millet Kütüphanelerinde birer nüsha, Topkapı'da dört nüshasını tesbit ettim. Ayrıca Antalya ve Çankırı'da birer nüsha bulunmaktadır (10).

Eserin eski bir nüshası Yugoslavya'da Sarajevo yazmaları arasındadır (11). Mikrofilmini istediğimiz bu nüshanın mikrofilmli, esere zarar geleceği endişesi ile maalesef gönderilmemiştir.

Musul Yazmaları arasında iki ciltlik bir nüshası ile Bağdat Evkaf Yazmaları arasında yine iki ciltlik bir nüshası bulunduğu ilgili kataloglarda kaydedilmektedir (12).

el-Fusûl, 30 fasıldan meydana gelen, Hanefî fıkhına ait, Kaza (Yargı) meselelerine ağırlık veren bir «Muâmelat» kitabıdır. Eserin Topkapı yazmaları arasındaki bir nüshasının tavsifi şöyledir : «K. al-Fusûl

Muhammed b. Mahmud b. al-Husayn al-Ustrûşanî (öl. 632/1234) nin hanefî furuuna dair eseri.

Başlı : Elhamdü lillâhî'l-lezî mehhede dine'l-İslâmi ve ahkeme esâ-sihî bi-beyânî'l-Kadâyâ ve'l-Ahkâm...

Aharlı kalın kağıt. 280 mm. boy ve 160 mm. eninde 415 yaprak. Sahifede nesihle 120 mm. uzunl. 31 satır. Tahminen VIII (XIV) asırda kopya edilmiştir. Miklepli kahverengi deri cilt» (13).

9. Câmîu'l-Fusûleyn'in kenarında, iki cilt halinde. Matbaatü'l-Ezheriyye, 1300. Bu eser Doç. Dr. İbrahim Canan tarafından terceme edilmiş, Cihan yayınları arasında neşredilmiştir : Ahkâmı's-Sığâr - İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler, Cihan Yayınları 1984, İstanbul. İ. Canan'ın, tahkikli neşrinin yapılmasını tavsiye ettiği bu eser tahkik edilerek kısa bir süre önce Bağdat'ta neşredilmiştir. (Bkz. Ahbaru't-Türâsî'l-Arabiyyi, Kuveyt, Sayı.7 Sayfa, 28).

10. Bkz. Türkiye Yazmaları Toplu Katologu 1/132 (Antalya Yazmaları); Ramazan Şeşen Nevâdir el-Mahtûtât el-Arabiyye fi Mektebât Türkiye, Beyrut 1975.

11. Bkz. Katalog Arapskih Turkish Perzijskih Rukopisa, Svezak drug obradio, Kasım Dobruca, Sarajevo, 1979.

12. Bkz. M. Es'ad Talas, el-Keşşâf an mahtûtâtî hazâ'in-i kütübî'l-evkaf, Bağdad 1953; Dr. Davud Çelebi el-Mevsilî, Kitab mahtûtâtî'l-Mavsil, Bağdad 1927.

13. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katologu, Hazırlayanlar : Fehmi Erdem Karatay, O. Reşer, C. II, s. 496.

Câmi'u ahkâmi's-Sıgâr (Cami'u's-Sıgâr) : Çocuklarla ilgili fikhî hükümleri toplayan bu eserin Süleymaniye Kütüphanesinin değişik bölümlerinde 17 nüshası, Atıf Efendi ve Kayseri Râşid Efendi Kütüphanelerinde birer nüshası mevcuttur (14).

Brockelmann «Kitâbu'l-Ahkâmi's-Sağâ'ir fi'l-Furû» ismiyle Berlindeki bir nüshasından bahsetmektedir (15).

Fetâva'l-Ustrûşenî : Süleymaniye Kütüphanesinde iki nüshası bulunan bu eserin bir nüshası da hususi kütüphanemde, bir risaleler mecmuasının üçüncü risalesi olarak mevcuttur (16). İlk varakta (1 a; 135 a) (Kitâbü'l-Kerâhiye mine'l-Fıkhî's-Şerif la allahu li'l-Ustrûşenî) kaydı vardır. Eserleri karşılaştırdığımda «Fetâvâ» ve «Kitâbü'l-Kerâhiye» nin aynı eser olduklarını gördüm. Ayrıca risale isimlerinin belirtildiği ana kapakta 3. risale «Fetâvâ el-Ustrûşenî» olarak kaydedilmiştir. Bu da gösteriyor ki değişik iki isim aynı esere aittir.

Kitâbü'l-Kerâhiye (Fetâvâ) - hususi kütüphanemdeki nüshaya göre 40 fasıl (ayrıca iki fasıl halinde kitabü'l-Ğasb) olarak tertiplenmiş mufassal bir Helâller - Haramlar kitabıdır. Bilhassa günlük hayatta karşılaşılan meselelerin fikhî hükümleri sade ve anlaşılır bir üslupla kısa cümlelerle açıklanmıştır. Konular daha çok hadis-i şeriflerle, zaman zaman da müçtehit ve mutasavvıfların sözleriyle izah edilmiştir.

Kütüphanemdeki nüshanın kısaca tavsifi :

Kitâbü'l-Kerâhiye

Muhammed b. Mahmud b. Hüseyin el-Ustrûşenî

yk. 1 a - 78 b. st. 21, 21x14 (14,5x7,5) cm.

Nesih. 1 - 3 Nolu varakalarda eserin fihristi verilmiş, fasıl

başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Söz başlarının üs-

14. Râşid Efendi Kütüphanesindeki nüshanın kısaca tavsifi :

«Câmiu's-Sıgâr, Üstrûşenî, M. b. Mahmûd.

Râşid Ef. Eki 1356/1. yk. 1 b - 106 b. st. 27, 273x180, (200x125) mm. Nesih» (A. Rıza Karabulut, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe Farsça, Arapça Yazmalar Kataloğu, Kayseri 1982.

15. Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Literatur, s. 1, 653; Atıf Efendi'deki de es-Sağâ'ir ekiyle «Câmiu Ahkâmi's-Sıgâr ve's-Sağâ'ir» dir. (Defter-i Kütüphane-i Atıf Efendi, No. : 765.

16. Diğer nüshaları : Brill Arapça Yazmaları Koleksiyonu No. 260 da kayıtlı olan bir nüshası, Kral Faysal Araştırma Merkezi'nin koleksiyonu satın alması üzerine adı geçen kuruluşa intikal etmiştir.

tü kırmızı çizgilidir. Kenarlara not, tashih ve konu başlıkları yazılmıştır.

İstinsah tarihi : 1106. Müstensihin ismi silinmiştir.

Kurretü'l-Ayneyn fî İslâhî'd-Dâreyn : Brockelmann'ın bir nüshasını Mısır'da gösterdiği bu esere İstanbul Kütüphanelerinde rastlayamadım. Eser muhtemelen tasavvufi mahiyette bir ahlak ve mev'ıza kitabıdır.

«CÂMIU'L-FUSÛLEYN» ve «EL-FUSÛL»

Usrûşenî'nin sonraki devir fakihlerine tesirini göstermek, dolayısıyla el-FUSÛL ün önemini ortaya çıkarmak için Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin'in Camiu'l-Fusûleyn'inden söz etmek gerekir.

Câmiu'l-Fusûleyn (iki Fusûl'ü birleştiren) adından da anlaşılacağı gibi, Bedreddin'in aynı adı taşıyan ve aynı fikhî konuları ihtiva eden iki eseri, iki Fusûl'ü, tekrarları hafzederek (17) bir araya getirdiği ünlü eseridir. Bu iki eserden birisi Usrûşenî'ye, diğeri de Zeynü'd-Dîn b. Ebi Bekir İmâdü'd-Dîn (18) e aittir.

Câmiu'l-Fusûleyn, yapılan itirazlar bir tarafa, genellikle âlimler arasında itibar göyerek yaygınlaşan, fetvâ kitaplarına kaynaklık eden bir fıkıh kitabıdır (19). Eser «Kaza» (Yargı) ile ilgili konuları içine aldığı için, ayrıca, kadıların el kitabı hüviyetini kazanmıştır.

Aslında telif bir eser olmayıp, iki ayrı eserden kısaltılarak ve bazı ilâveler yapılarak meydana getirilen Câmiu'l-Fusûleyn'in bu kadar üne kavuşması, kanaatimce, eserin asıllarının değerini gösterir. Şeyh Bedreddin de herhalde önemini ve değerini anladığı için bu eserler üzerinde çalışmayı tercih etmiştir. Câmiu'l-Fusûleyn'in bu kadar meşhur olmasına karşılık her iki «Fusûl» ün de fazla tanınmaması dikkat çekicidir. Bilhassa Fusûl-i Usrûşenî'nin

17. Mahmud b. İsrail b. Abdilaziz (Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin), Camiu'l-Fusûleyn, Matbaatü'l-Ezheriyye, 1300, Mukaddime s. 2.
18. Usrûşenî'nin öğrencisi Hüsameddîn Ulyâbâdî'den fıkıh tahsili yaptığı bildirilen bu âlimin eseri Fusûl-i İmâdî adıyla tanınmıştır. (Bkz. Laknevî, el-Fevâid, s. 93).
19. Esere yapılan itirazlar, Şeyh Bedreddin'in bazı konularda müctehitlere karşı çıkarak onları tenkid etmesinden ve şahsi görüşler ileri sürmesinden kaynaklanıyor. (Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-i İslâmiye ve İstılahat-ı Fikhiyye Kamusu, İstanbul, 1967, C. I, s. 407).

yazma nüshalarının çok olmasına ve fetva kitaplarına kaynaklık etmesine rağmen basılmamış olması ve diğer bazı fıkıh kitapları gibi meşhur olmaması şu sebeplere bağlanabilir :

a) Bedreddin'in yaptığı ihtisarı eserine aslına olan müracaatı engellemesi,

b) Kitabın hacimli olup faydalanma imkânının az oluşu,

c) Bütün fikhî konuları içine alan, herkesin başvurabileceği genel bir fıkıh kitabı hüviyetinde değil, Kadı ve Müftülerin müracaat edeceği bir «Kaza» kitabı olması.

SONUÇ :

Yüzyıllar boyu medreselerde ders kitabı olarak okutulan fıkıh kitabı el-Hidâye ve onun müellifi el-Merginânî'nin yaygın şöhretine rağmen, öğrencisi Uşûşenî'nin fazla tanınmaması bizi bu kısa araştırmayı yapmaya sevketti. Eserlerinden birisinin tahkikinin ve tercümesinin yapılması bu âlimin değerinin anlaşıldığını göstermesi bakımından sevindiricidir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Şeyh Bedreddin eserine önemini belki de ilk olarak farketmiş, üzerinde çalışarak Camiu'l-Fusuleyn'ini meydana getirmiştir.